

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ НАН УКРАЇНИ
ЧЕРКАСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО

Торжівські
історичні
звитання

В И П У С К 7

Черкаси 2014

УДК 93/94 (477)
ББК 63.3 (4Укр)
Г – 95

Г–95 **Гуржіївські історичні читання: Збірник наукових праць / Ред. кол.: В. А. Смолій, О. І. Гуржій, А. Г. Морозов та ін. – Черкаси: Вид. Чабаненко Ю. А., 2014. – Вип. 7. – 392 с.**
ISBN 978-966-493-834-8

Гуржіївські історичні читання – збірник наукових праць, присвячених члену-кореспонденту АН УРСР І. О. Гуржію. Містить статті про життєвий і творчий шлях відомого українського вченого, а також праці, що не були опубліковані за його життя. Видання продовжує традицію публікації наукових матеріалів учених, викладачів і працівників провідних навчально-наукових установ з найбільш актуальних питань історичного розвитку України, Росії та країн Європи. Збірник дає можливість ознайомитися із новими здобутками у царині історіографії, джерелознавства, методології історії, етносоціального, демографічного, культурного та духовного розвитку на різних історичних етапах як на українських землях, так і поза їхніми межами.

Видання буде корисним не лише для вчених-істориків, але й для широкого кола фахівців гуманітарного профілю, викладачів, аспірантів, студентів і всіх, хто цікавиться проблемами української та всесвітньої історії.

УДК 93/94 (477)
ББК 63.3 (4Укр)

Редакційна колегія:

Головний редактор: д.і.н., проф., академік НАН України *В. А. Смолій,*

Заступники головного редактора: д.і.н., проф. *О. І. Гуржій,* д.і.н., проф. *А. Г. Морозов*

Відповідальний секретар: к.і.н., доц. *К. В. Івангородський*

Члени редакційної колегії: д.і.н., проф. *М. І. Бушин,* д.і.н., проф. *В. В. Гоцуляк,*
к.і.н., доц. *Н. І. Земзюліна,* д.і.н., проф. *Г. Т. Капустян,*
д.і.н., проф. *С. В. Корновенко,* д.і.н., проф. *С. В. Кульчицький,*
д.і.н., проф. *В. В. Масненко,* к.і.н., доц. *В. М. Мельниченко,*
д.і.н., проф. *В. М. Орлик,* д.і.н., проф. *О. Г. Перехрест,*
д.і.н., проф., член-кор. НАНУ *О. П. Реснт,*
д.і.н., проф. *І. А. Фареній,* д.і.н., проф. *А. Ю. Чабан*

Рецензенти: д.і.н., проф. *В. В. Кондрашин,* (Пензенський державний педагогічний університет, Російська Федерація); д.і.н., проф. *П. С. Коріненко* (Тернопольський національний педагогічний університет ім. В. Гнатюка); д.і.н., проф. *П. М. Тригуб* (Чорноморський державний університет ім. П. Могили)

Постановою Президії Вищої атестаційної комісії України
від 22.12.2010 р. № 1-05/8 видання внесено до Переліку фахових
видань з історичних наук (Бюлетень ВАК України. – 2011. – № 2)

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації КВ 16453-4925Р від 02.02.2010 р.

*Рекомендовано до друку вченою радою Черкаського національного університету
ім. Б. Хмельницького (протокол № 6 від 27 березня 2014 р.)*

© Інститут історії України НАН України, 2014
© Черкаський національний університет, 2014
© Автори статей, 2014

ють і «національні» [7, 212]. Варто також зауважити, що С. Охманн-Станішевська ретельно розглянула і проблему пояснення причин української Національно-визвольної війни сучасниками-шляхтичами [21, 93].

Підсумовуючи, не можна не зауважити, що сучасна польська історіографія суттєво розширила обрії стосовно дослідження зауваженої проблеми. Напрацювання деяких польських дослідників значно збагатили уявлення про передумови війни та мотиви, які рухали козаками й шляхтою. Відбувається взаємозближення позицій українських і польських істориків, шляхом поступового проникнення в польську історіографію ідей, пов'язаних з визнанням національно-визвольного виміру передумов війни, яка істотно змінила геополітичне тло Східної Європи.

1. Chynczewska-Hennel T. *Świadomość narodowa szlachty ukraińskiej i kozaczyzna od schyłku XVI do połowy XVII w.* – Warszawa, 1985.
2. Drozdowski M. *Religia i Kozaczyzna zaporoska w Rzeczypospolitej w pierwszej połowie XVII wieku.* – Warszawa, 2008.
3. Kempa T. *Wobec kontreformacji. Protestanci i prawosławni w obronie swobod wyznaniowych w Rzeczypospolitej w końcu XVI i w pierwszej połowie XVII wieku.* – Toruń, 2007.
4. Mironowicz A. *Kościół prawosławny w dziejach dawnej Rzeczypospolitej.* – Białystok, 2001.
5. Serczyk W. *Na płonącej Ukrainie. Dzieje Kozaczyzny 1648–1651.* – Kraków, 2009.
6. Drozdowski M., Chynczewska-Hennel T. *Kozaczyzna w Rzeczypospolitej XVI–XVII w. Jeszcze jeden stan społeczeństwa staropolskiego // Społeczeństwo staropolskie. Seria nowa. – T. 1 / Pod. red. A. Karpińskiego i inn.* – Warszawa, 2008.
7. Kaczmarczyk J. *Bohdan Chmielnicki.* – Wrocław, 1998.
8. Litwin H. *Od unii lubelskiej do III rozbioru Rzeczypospolitej. Rzeczpospolita a Ukraina. Szkice wydarzeń politycznych // Między sobą. Szkice historyczne polsko-ukraińskie.* – Lublin, 2000.
9. Litwin H. *Posadami wielkich miast Ukrainę ozdobił. Rozwój pogranicznych majątków hetmana koronnego Stanisława Koniecpolskiego // Od Kijowa do Rzymu. Z dziejów stosunków Rzeczypospolitej ze Stolicą Apostolską i Ukrainę.* – Białystok, 2012.
10. Litwin H. *Napływ szlachty polskiej na Ukrainę 1569–1648.* – Warszawa, 2000.
11. Litwin H. *Równi do równych. Kijowska reprezentacja sejmowa 1569–1648.* – Warszawa, 2010.
12. Biernacki W. *Żółte Wody – Korsuń, 1648.* – Warszawa, 2004.
13. Borowiak A. *Kozaczyzna w przededniu powstania Bohdana Chmielnickiego // Epoka «Ogniem i mieczem» we współczesnych badaniach historycznych / Pod red. M. Nagielskiego.* – Warszawa, 2000.
14. Franc M. *Idea państwa kozackiego na ziemiach ukraińskich w XVI–XVII wieku.* – Toruń, 2005.
15. Krzastek T., Majewski W., Nagielski M., Storozenko I. *Żółte Wody – 1648.* – Warszawa, 1999.
16. Nagielski M. *Kozaczyzna czasów Władysława IV (1632–1648) // Przegląd Wschodni.* – 1991. – T. 1.
17. Romański R. *Kozaczyzna.* – Warszawa, 1999.
18. Romański R. *Wojny kozackie.* – Warszawa, 2005.
19. Wójcik Z. *Historia powszechna. Wiek XVI–XX.* – Warszawa, 2001.
20. Wójcik Z. *Jan Kazimierz Waza.* – Wrocław; Warszawa; Kraków, 1997.
21. Ochmann-Staniszevska S. *Powstanie Chmielnickiego w świetle polskiej publicystyki okresu panowania Jana Kazimierza Wazy // Epoka «Ogniem i mieczem»...*

Maslak V.? The causes of the Ukrainian national liberation war in the middle of the XVII century from the modern polish historians points of view. In the article are examined the studies of the modern Polish historians concerning the causes of the Ukrainian National Liberation War in the middle of the XVIIc. The evolution of some approaches and their role in the intellectual tradition are considered. **Key words:** National Liberation War, historiography, Bohdan Khmelnytskyi, Ukraine, Rzecz Pospolita

К. В. Івангородський

КОНЦЕПЦІЯ ЕТНОГЕНЕЗУ СХІДНИХ СЛОВ'ЯН ЕДУАРДА ЗАГАРУЛЬСЬКОГО

У статті проаналізована еволюція концепції етногенезу східних слов'ян домонгольського періоду сучасного білоруського археолога й історика Е. Загарульського.

Ключові слова: етногенез, східні слов'яни, Е. Загарульський

Історіографія етнічної історії східних слов'ян налічує сьогодні майже півтора десятки версій їхнього етногенезу. З одного боку, це зайвий раз підкреслює наукову значущість проблеми, але з іншого – свідчить про непевність джерельного матеріалу, з яким працюють дослідники, прагнучи реконструювати етноісторичне минуле слов'янських старожитностей. Особливо помітною етноісторіографічна диференціація означеної тематики стала на сучасному етапі, зумовлена своєрідним ренесансом «нових» спільнот. Втім, окрім прориву в теоретично-методологічному плюралізмі та прагнення до конституювання національних імперативів минувшини, сучасні науковці опинилися в ситуації загрозливої самоізоляції на дослідницькому полі тих проблем, які виходять поза межі конкретної національної історіографічної ніші. Водночас ця ситуація ускладнюється й відомим рівнем теоретичної оснащеності сучасних східнослов'янських істориків, й подекуди банальним ігноруванням наукових здобутків один одного, що, очевидно, не є позитивним явищем.

Відтак, попри всі сучасні можливості міжкультурних комунікацій, історики й надалі не намагаються помічати, що пропонують їхні колеги по цеху із сусідніх країн. Звісно, така категоричність є доволі суб'єктивно-умовною, але, на наше переконання, й багато в чому справедливою. Кричущим прикладом цього, є, скажімо, найновіший підручник з археології й історії давніх слов'ян, авторства провідних науковців Інституту археології НАН України, рекомендований, між іншим, Міністерством освіти та науки України. Зокрема, вміщений у ньому перелік рекомендованої літератури з проблеми, поглянувши на який, майбутній історик може дійти висновку, що, наприклад, в Білорусі цю проблематику ніхто не розробляє, оскільки в переліку не згадано жодної праці білоруських фахівців. На жаль, подібних прикладів (і то не лише в Україні) не так уже й мало.

Переконані, що аномальність такого становища потребує якнайшвидшого виправлення. Тому не зайвим буде провести, насамперед, історіографічний аналіз, принаймні, найпомітніших сучасних історичних студій щодо етногенезу східних слов'ян, запропонованих білоруськими дослідниками, і задля ширшого ознайомлення з їхніми пропозиціями українських науковців, і задля налагодження тіснішого фахового (міжнаціонального) діалогу в означеній царині. Звісно, в межах окремої статті це здійснити неможливо, а тому за її мету ми ставимо поки що характеристику наукових поглядів на проблему етнічної історії східних слов'ян домонгольського періоду відомого білоруського історика й археолога – Едуарда Михайловича Загарульського (у написанні його прізвища ми свідомо використовуємо білоруську транскрипцію). Тим більше, що цього року, створена ним відповідна концепція, набула більш-менш сформованого вигляду в окремій солідній (67 друк. арк.) монографії [1], а отже, є по суті найновішим здобутком білоруської історіографії окресленої проблематики.

Одразу варто зауважити, що ця книга не є «пілотним проектом» історика відносно слов'янського етногенезу, а, навпаки, виглядає логічним підсумком його

багаторічних пошуків у цьому напрямі. Більше того автор за науковим фахом є передусім археологом, що й спричиняє специфіку його аналізу етнологічного контексту теми. Дослідницькі пошуки у цьому напрямі Е. Загарульський почав ще в середині 1950-х рр., навчаючись в аспірантурі Інституту історії АН Білоруської РСР та працюючи після її завершення в його секторі археології. З 1962 р. він став викладачем Білоруського державного університету, де невдовзі працював завідувачем кафедри археології, етнографії та допоміжних історичних дисциплін, а також деканом історичного факультету. Відносно зацікавлені етнічною історією східних слов'ян, то, скажімо, колеги вченого відзначають, що вперше він звернувся до цієї тематики наприкінці 1960-х рр. [2, 291; 3, 104]. Проте, не можемо цілковито з цим погодитись, адже першим викладом поглядів Е. Загарульського щодо означеної тематики став підручник з археології Білорусі, опублікований 1965 р. [4], і який до кінця століття залишався чи не єдиним з цього напрямку в усій республіці.

На цьому етапі науковець ще змушений був визнавати теоретичну недосконалість етноархеологічних реконструкцій, оскільки «питання етногенезу надзвичайно складні та теоретично ще не достатньо опрацьовані», внаслідок чого, «не завжди окремі деталі формування тих чи інших етнічних груп уловлюються археологами» [4, 22]. Щоправда вже тоді Е. Загарульський справедливо зауважував неспівпадання археологічної культури й етносу, підкреслюючи також, що питання етнічної історії не можуть вирішуватися лише на основі археологічних джерел. Відтак, фахівець, слідуючи етнологічним стереотипам, підкреслював, що «основою етносу є мова» [4, 23], а тому важливе значення мають реконструкції лінгвістів, зокрема у сферах давніх топо- та гідроніміки. Аналізуючи ж етнічну специфіку східнослов'янських племен, зокрема кривичів, дреговичів, древлян і радимичів (тоді їх автор розцінював ще як слов'ян, про що мова ще йтиме нижче), він стверджував: «В археології східнослов'янських племен безсумнівний інтерес являє проблема встановлення етнічних ознак, властивих окремим племенам і визначення на основі їхнього картографування племінних територій» [4, 47–48].

Однак багато в чому поспішні та поверхові погляди на означену проблему, очевидно, змусили Е. Загарульського прискіпливіше підійти до її дослідження. Поступово ним була розроблена й обґрунтована оригінальна концепція слов'янського етногенезу, що вперше набула порівняно завершеного вигляду в монографії «Давня історія Білорусі» (1977), на основі якої, він згодом здобув ступінь доктора наук [5]. Залучивши дослідження таких відомих лінгвістів, як Ф. Філін, В. Мартинов, Л. Берг, С. Бернштейн, археолог дійшов висновку, що мова праслов'ян сформувалася у середньоєвропейській області північніше Карпат і «попередньо прабатьківщину слов'ян можна розмістити між Ельбою та Віслою» [5, 50]. Крім цього, дослідник уперше пов'язав праслов'ян із археологічною культурою кулястих амфор, що мешкала в III тис. до н. е. також і в цьому географічному ареалі, загалом досягаючи зокрема й «української Волині», як доводив Т. Вісляньський [6, 179]. Розглядаючи тогочасний процес індоєвропейської міграції, вчений також зауважив, що, оскільки окремі пам'ятки цієї культури відкриті на території білоруського Поніманья та у верхів'ях Прип'яті, постільки й західні (й особливо південно-західні) райони Білорусі мають бути включені до ареалу прабатьківщини слов'ян [5, 53].

Разом із тим, чимало аспектів етногенетичного минулого і давніх, і східних слов'ян у цей час залишалися ще нез'ясованими, що не дозволяло й Е. Загарульському уникнути приблизних інтерпретацій у цій площині. Тому, скажімо, доволі аморфною виглядає у цій монографії й концепція так званої «давньоруської народності». Хоча тогочасна неможливість її непідтримання також могла вплинути на позицію вченого: «Якщо політичне об'єднання окремих східнослов'янських земель в єдиній державі закінчилося до IX–X ст., то чи слідує з цього, що до IX–X ст. можна відносити й формування давньоруської народності? Чи так уже співпадають процеси політичного й етнічного розвитку? Питання ці, скоріше, складніші, ніж видається на перший погляд» [5, 80]. На жаль, у майбутньому історик все ж пішов шляхом доведення існування цієї суперечливої етнологічної категорії, швидше за все, свідомо вигаданої радянськими кабінетними вченими. Відносно ж названої монографії, то подібна концептуальна невизначеність, зрештою, змусила її автора й у загальному підсумку констатувати, що, «звісно, в етнічній історії, як і будь-якому складному явищі, є основні та побічні лінії; головна тенденція та відхилення від неї». Саме тому «автор прагнув подати загальну схему розвитку й, враховуючи завдання та можливості пропонованої праці, змушений був опускати деякі другорядні деталі» [5, 134].

Незважаючи на певні неточності та контрверсійні постулати, не можна не відзначити, ту обставину, що науковець не обмежував дослідницьку лабораторію тільки кабінетними розміркованнями, а намагався відшукати окремі елементи для власних реконструкцій на практиці. Зрештою, він дотепер знаний насамперед як один із найкрупніших «польових» археологів Білорусі. Зокрема під його керівництвом проведені найбільші розкопки ранньосередньовічного Мінська. Загалом він чимало років присвятив дослідженню подніпровських міст і замків, але особливої уваги заслуговують розкопки Вішинського замку XII–XIII ст. (сучасна Гомельська обл.), упродовж 1976–1985 рр., результати яких опубліковані в окремій монографії [7]. Поряд із цим, Е. Загарульський проводив і розкопки окремих курганів східних слов'ян у Заславлі, Новосадах, Сенниці, а у зв'язку з розробкою етнічних процесів, дослідник чимало уваги присвячував і більш раннім пам'яткам, зокрема розкопував городища залізного віку – Кістені та Малишки [2, 291].

Зі зникненням радянського методологічного диктату в історичній науці, Е. Загарульський остаточно зосередився на дослідженні проблеми етногенезу східних слов'ян. Вже у середині 1990-х рр., аналізуючи етнічну атрибуцію культур другої половини I тис. н. е., він змушений був визнати, що «археологічні пам'ятки Білорусі, котрі передували давньоруському періоду, дотепер найменш вивчені, по-різному визначається їхня етнічна приналежність», тоді як саме вони «безпосередньо належать до проблеми розселення слов'ян у Білорусі й тих етнокультурних процесів, які мали важливі наслідки не лише для місцевого балтського населення, але й для східних слов'ян» [8, 24–25]. Варто також зауважити, що, з отриманням Білоруссю незалежності, у середовищі її істориків одразу почала набувати популярності теорія етнічного споріднення (а подекуди й тотожності) етносу білорусів з балтами. Паралельно з'явилася й концепція прадавності білоруського етносу на території Білорусі. Обидва напрями Е. Загарульський вважав неприйнятними, а тому активно полемізував з їхніми апологетами.

Оновлений варіант методологічно «модернізованої» концепції етногенезу східних слов'ян був запропонований ним 1998 р. у навчальному посібнику для студентів – «Західна Русь: IX–XIII ст.» [9]. Автор зокрема переконував, що це було необхідно зробити передусім тому, що «в радянській історичній науці відносно цього панували песимістичні погляди», а «пріоритет надавався штучно створеним схемам» [9, 3]. Крім цього, вчений переконував у помилковості радянської історіографії стосовно заперечення міграції східних слов'ян із Заходу на Схід, що розцінювалося як «вигадки реакційних істориків» [9, 13]. З іншого боку, вчений і надалі стверджував, що епоха Київської Русі ознаменувалася появою етнічної спільноти нового типу – давньоруською народністю. При цьому Е. Загарульський демонстрував упевненість, що всі спроби критики в цьому напрямі зумовлені зростанням цікавості до національних проблем, а ще частіше – «бажанням розмежувати етноси, підрізати їхнє споріднене коріння, зменшити ступінь близькості» [9, 218]. На жаль, подібну тенденційну риторичку відносно народності Русі дослідник не змінив дотепер, запевняючи, що це для нього очевидний історичний факт, хоча й не повідомляючи, де він зафіксований.

На початку XXI ст. з поглядами Е. Загарульського відносно умов формування давньоруської народності більш детально могли вже ознайомитися й українські фахівці у царині східнослов'янського етногенезу, завдяки Міжнародному «круглому столу», проведеному редакцією часопису «Український історичний журнал», під егідою Інституту історії України НАН України [10], матеріали якого також були розміщені у збірнику «Ruthenica» за 2002 р. [11]. Оголосивши неприйнятними «гнівні напади» та «голосливі заперечення» щодо цього концепту, білоруський археолог спробував переконати, що «безсумнівний факт реального існування давньоруської народності зовсім не означає, що у цьому питанні відсутні недосліджені аспекти» [11, 105, 107].

Передусім, фахівця не влаштувала версія радянської історіографії відносно цієї гіпотези, згідно якої, утворення «спільної» народності відносили до XI ст., на основі східнослов'янських «літописних племен» у межах однієї держави, внаслідок зміцнення внутрішніх (економічних, політичних, культурних) зв'язків. Однак, з погляду Е. Загарульського, така ідея була породжена помилковим уявленням щодо автохтонності слов'янського населення на всіх обширах Давньоруської держави, а тому «виглядає парадоксальною, зумовлюючи навіть сумніви». Більше того вчений сумнівається й у тому, що так звані кривичі, дреговичі, в'ятичі тощо взагалі були слов'янськими союзами племен (хоча раніше, як ми згадували вище, він однозначно виявляв їхню східнослов'янську етнічну специфіку [4, 47–50]). Водночас переконує, що задовго до появи Київської Русі східні слов'яни мігрували на її майбутні терени вже як окрема етнічна спільнота, що й становила собою те, що іменується сьогодні «давньоруською народністю», або «східнослов'янським етносом», який, зазнавши дію різних сил, врешті-решт, «накопичив елементи, які вели до диференціації, що стало причиною поступового розділення його на три народи» [11, 107–111]. Однак не бездоганність цієї, пов'язаної з радянською ідеологією, концепції у сучасній українській історіографії так і не спричинила на той момент якогось активного обговорення її, оновленого білоруським істориком, варіанту (хоча й не залишилася непоміченою, про що мова йтиме згодом).

Багаторічні пошуки, як уже нами відзначалося на початку, зрештою, були втілені Е. Загарульським у ґрун-

товній праці з історії Білої Русі, що побачила світ на початку 2014 р. [12]. Зокрема рецензент пропонованого видання – проф. В. Теплова – впевнена, що, «поклавши» в основу свого дослідження етногенетичну версію Нестора-літописця на добре знайомому автору археологічний матеріал, останній «отримав результат, який не лише відрізняється від відомих праць корифеїв давньоруської історії, але й явно доводить абсурдність численних псевдоісторичних підробок, що з'явилися на пострадянському просторі в останні десятиліття та претендують на “нове слово” в науці» [13, 5]. Хоча не можна не погодитись із нею, що все ж таки дотепер досить непросто пояснити, як могла скластися єдина народність на настільки широких просторах, де до слов'ян проживали інші етноси.

Саме тому Е. Загарульський вважає за необхідне розпочинати аналіз етнічної історії слов'ян від появи на європейському континенті спільноти індоєвропейців, міграція яких припала на кінець III тис. до н. е. Ще раніше з цього приводу археолог зауважував: «Оскільки слов'яни вилонилися з попередньої їм спільноти, початок слов'янського етногенезу слід пов'язувати з початком диференціації цієї спільноти» [14, 155]. Для білоруського вченого найбільш вірогідною причиною виникнення слов'ян, як і балтів, і германців, була потужна етнічна міксація, що зумовила розладнання індоєвропейських діалектів і сприяла появі окремих конкретних індоєвропейських мов. Приблизно у середині III тис. до н. е. частина цих племен розселилася у Середньому Подніпров'ї, де змішалася з племенами місцевої неолітичної (дніпро-донецької) культури, утворивши нову археологічну культуру – середньодніпровську, котра на початок II тис. до н. е. почала енергійне розселення на Північ, охопивши значні терени сучасної Білорусі, заклавши основу майбутнього етносу балтів [1, 16; 14, 157, 162].

Уже цей факт, начебто, переконує в тому, що слов'яни не були давнім населенням означеної території, тоді як археологічні культури довгих курганів, банцерівсько-тушемлянська та колочинська (мешкали тут до появи літописних слов'ян), на глибоке переконання Е. Загарульського, були за етнічністю балтськими та проіснували тут до X ст., поки не змішалися зі слов'янами, котрі розселилися в цих межах вже за часів Київської Русі. Більше того він запевняє, що навіть на території сучасної України до V ст. слов'ян ще не було, коли вони мігрували сюди із Заходу. Аналіз же лінгвістичних версій стосовно прабатьківщини слов'ян, ствердив думку вченого, що її слід шукати західніше балтів. Це підтверджують зокрема дані загальнослов'янських географічної та зооботанічної лексик, що відображає середовище існування слов'ян у період їхньої мовної монолітності. Цим та іншим умовам на той час, як ми вже могли переконатися вище, згідно концепції Е. Загарульського, відповідала археологічна культура кулястих амфор, ареал якої охоплював досить значні простори Європи – майже повністю басейни Ельби, Одера, Вісли, українську Волинь, середній Німан і верхів'я Прип'яті [1, 33–36].

Особливий інтерес для встановлення етнічного характеру цієї культури становлять ті елементи, які вказують на народження нового етносу в ареалі слов'янської прабатьківщини та відповідають часові появи слов'ян. Перш за все, мова йде про її гібридний характер, зобов'язаний інтенсивному змішуванню старого та нового населення, адже її субстратом стала місцева неолітична культура воронкоподібних кубків, відома тут ще з середини IV тис. до н. е. Новим же якраз стало прийдешнє індоєвропейське населення. Відтак,

Е. Загарульський упевнено переконує: «Все це дозволяє припустити, що саме носіїв культури кулястих амфор слід ототожнювати з першими слов'янами» [1, 38]. Надалі в хронологічному контексті спостерігалася етнокультурна наслідуваність наступних археологічних культур – тшинецької (II тис. до н. е.), лужицької (середина II – середина I тис. до н. е.), пшеворської (середина I тис. до н. е.) та, зрештою, празької, у слов'янському характері якої ніхто не сумнівається. Однак, через міграції сусідніх племен балтів і германців, уже на початку II тис. до н. е. слов'яни втратили частину своїх земель на Півночі та Заході, й на відносно компактній території мешкали до середини I тис. н. е., коли почалася їхня велика міграція за межі прабатьківщини та швидко проникнення у Південно-Східну та Східну Європу як одного народу, з єдиною спільнослов'янською мовою та культурою [1, 491].

Помітна міграційна активність слов'ян була частиною відомого в історії феномену «Великого переселення народів». Причому причин для цього, на думку Е. Загарульського, було декілька: перенаселення, що вимагало розширення життєвого простору; потяг розвиненого вже військового прошарку до збагачення, шляхом пограбування інших племен і, передусім, Рима, який уявлявся «казковою країною» й політична агонія котрою в той час також стимулювала до походів «варварів»; наявність водочас на Сході (відносно слов'ян) вільних земель, придатних до землеробства; фактор тиску інших етносів (зокрема аварів/обрів); навіть істотне погіршення клімату, пов'язане з похолоданням. Таким чином, є підстави вважати, що причин слов'янської міграції було декілька, а їхній вплив не був рівнозначним. Втім, слід погодитись із білоруським дослідником, що, хоч деякі з них мали локальний характер, але враховувати потрібно всі [1, 39–40].

Внаслідок же великого переселення слов'ян, празька археологічна культура поширилася на територіях майже всіх сучасних слов'янських держав. Однак, наскільки це б не дивувало, її не можна віднести до ряду добре досліджених, адже спеціальне вивчення цієї культури почалося лише в другій половині XX ст. і поки ще не має солідної історіографії. Тоді як саме її східний ареал (варіант), очевидно, став основою для утворення етнічної специфіки східних слов'ян. Показово, що, прагнучи інтерпретувати цей процес в етноісторичному ракурсі, Е. Загарульський звертається до «Повісті минулих літ», доволі сміливо заявляючи, що «літописець не лише намітив хід слов'янського розселення, але й відтворив основні етапи етногенезу східних слов'ян» [1, 48]. Більше того його впевненість у початковій єдності слов'ян і локалізації їхньої прабатьківщини у більш західному, середньоевропейському регіоні (басейн Дунаю), начебто, повністю підтверджується сучасною наукою. Як би там не було, а, внаслідок розселення слов'ян на території сучасної Південної Білорусі та Північної України, вони втратили початкову племінну структуру, активно перемішувалися між собою, утворюючи нові територіальні спільноти з новими етнічними, а також інтегрувалися з місцевим неслов'янським населенням, що й формувало окремі, але «єдиний східнослов'янський етнос» [1, 50–51]. У результаті, виникла відособлена, східна гілка слов'ян, яка вже мала окрему етнічну самосвідомість, бажання утворити державу та навіть нову спільну назву – «Русь».

Цілком зрозумілим є й прагнення дослідника докладніше з'ясувати етнічні процеси середньовічної доби на території, передусім, Білорусі. Виходячи з аналізу археологічних і лінгвістичних матеріалів, Е. Загаруль-

ський стверджує, що саме р. Прип'ять досить довго залишалася природним рубежем, який відокремлював слов'ян від північних балтських племен, і лише поява Київської Русі створила сприятливі можливості для слов'янського розселення північніше цієї річки, що почалося в X ст. Відтак, немає сумнівів, що балти цього регіону були втягнені у процес слов'янського етногенезу, котрий не міг не відчувати впливу інокультурного населення. Показово у цьому контексті є ситуація із запозиченням у балтів етнонімів «дреговичі», «кривичі» та «радимичі». Однак, як слушно переконує вчений, «слов'яни від цього не перетворилися на балтів». Оскільки ж «для слов'янського населення ці назви були не племінними, а територіальними, обласними», постільки вони «були зручними для позначення певних територій широкої країни Русь і вживалися до XII ст.» [1, 73, 76]. Відносно ж терміну «Русь», то білоруський фахівець упевнений у його слов'янському походженні, а отже, не приймає, ані норманської, ані іранської версії.

Етнічні ж процеси і в Київській, і в Білій Русі, що також уже нами відзначалося, Е. Загарульський пов'язує винятково з концептом «давньоруська народність», у якій схильний вбачати єдиний східнослов'янський етнос, що утворився у V–X ст., після великого переселення слов'ян, у межах українсько-білоруського Полісся. З іншого боку, як це не дивно, дослідник сам, до речі, вельми слушно, неодноразово підкреслював, що народність – «це не лише етнічна, але й соціальна історична спільнота людей, характерна для суспільства з новою, порівняно з первісним, соціальною та політичною структурою (а не винятково етнічною. – К. І.)» [15]. Відтак, не до кінця є зрозумілою позиція дослідника щодо того, чим же була давньоруська народність: етносом чи етносоціальним (а оскільки мова йде про спільноту в межах однієї держави, то читай: етнополітичним) організмом, для якого, безперечно, спільними були територія, мова, релігія, але які не є визначальними для етносу як спільноти (наприклад, цигани не мають спільної території, але є етносом; швейцарці її мають, але розмовляють чотирма мовами, сповідують різні віри і теж є етносом; і т. д.).

Не менш проблематичним видається посилання автора, внаслідок сучасної «ненаукової» (як йому видається) критики «давньоруської народності», на доволі сумнівні «фундаментальні дослідження у світовій науці... котрі розкрили сутність давньоруської народності» [1, 463]. Адже увесь цей «світовий фундамент», згідно пропонованих ним посилань, представлений винятково (!) радянськими науковцями, «об'єктивність», «незаангажованість» і «нетенденційність» яких, до речі, неодноразово «підтримані» та «поціновані» й самим Е. Загарульським (про це частково теж уже йшлося). Своєю ж чергою, посилаючись на перший абзац цієї статті, можемо закинути й білоруському історичному неознанцю (чи ігнорувачу?), скажімо, з науковими (!) дискусіями відносно означеної проблеми у сучасній українській історіографії, наприклад, з боку доцента Н. Юсової, професорів Л. Залізняка, С. Маркучука, академіка П. Толочка та ін.

Останній, до речі, будучи одним із найбільших апологетів реальності давньоруської народності в українській історіографії, цілковито не сприймає версію, запропоновану Е. Загарульським. Ось як висловлюється з цього приводу український академік: «Доволі несподівану трактовку ядра давньоруської народності запропонував останнім часом Е. Загарульський... Ядром східного слов'янства та його мови, як йому здається, був невеликий регіон у межах півдня Білорусі та

півночі України... Погодитись із запропонованим розумінням ядра давньоруської народності зовсім неможливо. І справа тут не лише в необґрунтованому змішуванні меж історичної Руської землі..., але й у неможливому трактуванні механізму складання самої народності. Він виявляється надзвичайно простим, схожим на поширення Руссю тієї ж влади Рюриковичів. У білорусько-українському Поліссі був сформований (і слід гадати, безмежний) давньоруський народ, який уже в IX–X ст. став швидко заселяти простори Східної Європи й у такий спосіб вийшла величезна давньоруська народність. Ні писемними, ні археологічними джерелами таке розселення не підтверджується. Та й не було у цьому, порівняно невеликому, Поліському регіоні стільки людей, щоб населити ними всю Русь» [16, 26].

Відчуваючи певну вразливість власної концепції давньоруської народності, Е. Загарульський, зрештою, змушений пом'якшити риторику на її «захист», запевняючи, що, наведені ним, дані засвідчують: етнічні процеси на Русі були складними та різноспрямованими [1, 489]. На початку Давня Русь являла собою поліетнічне утворення з трьох частин: слов'янської у Середньому Подніпров'ї, балтської у Верхньому Подніпров'ї та фіно-угорської на Півночі держави. У X ст., внаслідок активних міксацій, сталася «перемога слов'янського етнічного компоненту та слов'янізація Русі». У цьому контексті дивує й наступний висновок білоруського археолога, який не зовсім «вписується», на наш погляд, у його концепцію: «Слов'янізація балтів, які мешкали на території Західної Русі, виявилася непоміченою (!; курсив наш. – К. І.) й у писемних джерелах не була відзначена. Літопис взагалі нічого не пам'ятає та не знає про балтів на землях Західної Русі» [1, 493, 494]. Тоді, можливо, їх там уже довгий час узагалі не було? На жаль, ані літопис, ані твір Е. Загарульського нічого конкретного не повідомляють і щодо того, звідки ж узялися на теренах Русі такі етноси, як українці, білоруси та росіяни, як і щодо того, куди дівся «єдиний східнослов'янський етнос» – давньоруська народність і чому він так мало проіснував?!

Отже, не важко переконатися, наскільки складною та заплутаною є проблематика етнічної історії східних слов'ян, особливо домонгольського періоду. Очевидно, не вирішує її остаточно й, запропонована білоруським ученим Е. Загарульським, концепція, котру ми прагнули проаналізувати та репрезентувати максимально широко. Звісно, як і будь-яка інша наукова теорія, вона не позбавлена слабких місць і неузгодженостей. Проте, наскільки близько фахівцеві з Білорусі вдалося підійти до означеної етноісторичної істини, швидше за все, покаже час. Нашим завданням не було ані підтвердження, ані спростування, висловлених ученим постулатів і припущень. Напевно доречним було б і ширше компаративне зіставлення цієї гіпотези з тими, що пропонуються іншими дослідниками стосовно заяв-

леної тематики, що, втім, потребує окремого аналізу. Натомість ми сподіваємося, що такого роду студіювання сприятимуть налагодженню наукового діалогу між сучасними науковцями, які сьогодні представляють уже окремі історіографічні табори різних націй, хоча б заради толерантного ставлення до різних поглядів і традицій, і заради впливу на деякі «історично обґрунтовані» ілюзії деяких політичних діячів.

1. Загорульський Э.М. *Белая Русь с середины I тысячелетия до середины XIII века.* – Минск, 2014.
2. Ваганова А.Н., Егорейченко А.А., Теплова В.А. К юбилею Эдуарда Михайловича Загорульского // *Працы гістарычнага факультэта [БДУ]: Навук. зб. – Вып. 1 / Рэдкал.: У.К. Коршук (адк. рэд.) і інш.* – Мінск, 2006.
3. Егарэйчэнка А. Да 70-годдзя Эдуарда Міхайлавіча Загарульскага // *Беларускі гістарычны часопіс.* – 1998. – № 4.
4. Загорульський Э.М. *Археология Белоруссии.* – Минск, 1965 [Электронный ресурс]. – Власний архів.
5. Загорульський Э.М. *Древняя история Белоруссии: Очерки этнической истории и материальной культуры (до IX в.).* – Минск, 1977.
6. Wislanski T. *The Globular Amphora Culture // Neolithic in Poland.* – Wroclaw; Warszawa; Krakow, 1970.
7. Загорульський Э.М. *Вишинский замок.* – Минск, 2004.
8. Загорульський Э.М. *Проблема этнической атрибуции памятников второй половины I тысячелетия н. э. на территории Беларуси // Веснік Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта. Серыя 3: Гісторыя. Філасофія. Паліталогія. Сацыялогія. Эканоміка. Права.* – Мінск, 1996. – № 3.
9. Загарульскі Э.М. *Заходняя Русь: IX–XIII стст.: Вучэб. дапам.* – Мінск, 1998.
10. *Етнічні процеси у середньовічному слов'янському світі (Матеріали «круглого столу») // Укр. іст. журн.* – 2001. – № 3.
11. Загорульський Э.М. *О времени и условиях формирования древнерусской народности // Ruthenica.* – К., 2002. – Вып. 1.
12. Репортаж Р. Романової та відповідну фотогалерею з проведення презентації книги Е. Загарульського «Белая Русь...» від 5 лютого 2014 р. див.: <http://www.vds.by/vds-novosti/101-presentacia-knigi-zagorulskogo>.
13. Теплова В.А. «Подвиг честного человека...» // *Загорульський Э.М. Белая Русь...*
14. Загорульський Э.М. *Проблема датирования начала славянского этногенеза // Працы гістарычнага факультэта [БДУ]: Навук. зб. – Вып. 1 / Рэдкал.: У.К. Коршук (адк. рэд.) і інш.* – Мінск, 2006.
15. Див. зокр.: Загорульський Э.М. *Общие этнические корни белорусов, русских и украинцев [Электронный ресурс].* – Режим доступа: <http://zaradrus.su>.
16. Толочко П.П. *Древнерусская народность: воображаемая или реальная.* – СПб., 2005.

Ivangorodsky K.W. Conception of East Slavs ethnogenesis by Eduard Zaharulski. In the article is analysed the evolution of the pre-state east-slavs ethnogenesis conception by the modern Belarusian archaeologist and historian A. Zaharulski.
Key words: ethnogenesis, East Slavs, A. Zaharulski

